

مکارم شیرازی، ناصر، ۱۳۰۵.

تفسیر موضوعی قرآن کریم برگرفته از تفسیر نمونه/ ناصر مکارم شیرازی؛ گردآوری و تدوین علیرضا کمالی
تدوین: نهاد نمایندگی مقام معظم رهبری در دانشگاه‌ها، مرکز برنامه‌ریزی و تدوین متون درسی.
قم: دفتر نشر معارف، ۱۳۸۵.

978 - 964 - 531 - 068 - 2

ص. ۲۴۸

۱۵۰۰۰ ریال

فهرست‌نویسی براساس اطلاعات فیبا

کتابنامه: ص ۲۴۸ - ۲۴۵؛ همچنین به صورت زیرنویس

تفاسیر شیعه - قرن ۱۴.

۱۳۹۷/۱۷۹

BP ۹۸/م ۷/۱۷۸۲

م ۸۵.۲۰۴۰۰

شماره کتابخانه ملی ایران

www.ketab.ir

تفسیر موضوعی قرآن کریم

برگرفته از تفسیر نمونه

آیت‌الله ناصر مکارم شیرازی

گردآوری و تدوین: علیرضا کمالی

مجموعه متون

۱۵

تفسیر موضوعی قرآن کریم

برگرفته از تفسیر نمونه

آیت‌الله ناصر مکارم شیرازی

گردآوری و تدوین: علیرضا کمالی

نهاد نمایندگی مقام معظم رهبری در دانشگاهها

مرکز برنامه‌ریزی و تدوین متون درسی

ویراستار: امیرعباس رجیبی

ناشر: دفتر نشر معارف

نوبت چاپ: یکم، زمستان ۱۳۸۵ / ۳۰۰۰ نسخه

لیتوگرافی و چاپ: صدف

قیمت: ۱۵۰۰ تومان

شابک: ۹۷۸-۹۶۴-۵۳۱-۰۶۸-۲

کلیه حقوق محفوظ می‌باشد

مراکز پخش:

۱. خیابان شهدا، کوچه ۳۲، شماره ۵، تلفن و نمابر: ۷۷۴۴۶۱۶

۲. خیابان شهدا، رویه‌روی دفتر مقام معظم رهبری، تلفن: ۷۷۳۵۴۵۱، نمابر: ۷۷۴۲۷۵۷

تهران: خیابان انقلاب اسلامی، چهارراه کالج، شماره ۱۷۹۱، تلفن: ۸۹۱۱۲۱۲، نمابر: ۸۸۰۹۳۸۶

نشانی الکترونیک: [E-mail: info@nashremaaref.ir](mailto:info@nashremaaref.ir) | پایگاه اینترنتی: www.nashremaaref.ir

سخن مرکز

آخرین سروش آسمانی، بر خاتم پیامبران حضرت محمد ﷺ نازل گردید تا جهانیان را به سوی سعادت و رستگاری رهنمون باشد. از این رو هرکس قرآن را چون چراغی فروزان فراروی خویش قرار داد به راه‌های امن و سلامت دست یازید. چنانکه قرآن می‌فرماید: «قَدْ جَاءَكُمْ مِنَ اللَّهِ نُورٌ وَكِتَابٌ مُبِينٌ» «بِهْدَى بِهِ اللَّهُ مَنِ اتَّبَعَ رِضْوَانَهُ سُبُلَ السَّلَامِ وَ يُخْرِجُهُم مِنَ الظُّلُمَاتِ إِلَى النُّورِ بِإِذْنِهِ وَ يَهْدِيهِمْ إِلَى صِرَاطٍ مُسْتَقِيمٍ» (مائده (۵): ۱۵ و ۱۶).

پیامبر اکرم ﷺ قرآن را مطمئن‌ترین تکیه‌گاه در هنگام روبه‌رو شدن با فتنه‌ها و شبهه‌ها دانسته و می‌فرماید: «هرگاه فتنه‌ها همچون پاره‌های شبِ ظلمت‌افزا، شما را فراگرفت و به شبهه انداخت، بر شما باد مصاحبت با قرآن.» (کافی، ج ۲، ص ۵۹۹).

امام علی علیه السلام نیز همگان را به پیروی از قرآن فراخوانده است؛ چرا که قرآن «ریسمان محکم و نور آشکار، داروی شفابخش و فرونشاندن تشنگی‌هاست. هرکس را که در آن چنگ زند، نگه دارد و هر که بدان درآویزد رهایی یابد، کژی نپذیرد تا راستش کنند و از حق عدول نکند تا به راه حقش بازگردانند. هرچند بر زبان‌ها تکرار یا در گوش‌ها فرو شود، کهنه نگردد. هر که از آن سخن گوید راست گوید و هر که بدان عمل کند، پیش افتد.» (نهج البلاغه، خطبه ۱۵۶).

کتاب گرانسنگ تفسیر نمونه، اثر مفسر ارجمند حضرت آیت‌الله ناصر مکارم شیرازی است که با همکاری جمعی از فضلا و دانشمندان در ۲۷ جلد به نگارش درآمده است. مرکز برنامه‌ریزی و تدوین متون درسی نهاد، نظر به دقت‌های علمی پدیدآورندگان این تفسیر و نیز به جهت روانی قلم و ابتدای آن بر در نظرگرفتن نیازها، پرسش‌ها و مسائل روز جامعه، برآن شد تا در زمینه نگارش تفسیری موضوعی از قرآن کریم براساس تفسیر نمونه اقدام نماید.

کتاب حاضر توسط محقق ارجمند جناب آقای علیرضا کمالی مطابق سرفصل درس «تفسیر موضوعی قرآن کریم» در قالب هفت بخش برای دانشگاه‌های پیام نور و جامع علمی کاربردی نگاشته شده است که تقدیم استادان و دانشجویان ارجمند می‌گردد.

گروه آشنایی با منابع اسلامی مرکز برنامه‌ریزی و تدوین متون درسی نهاد، ضمن تشکر فراوان از حضرت آیت‌الله ناصر مکارم شیرازی، مؤلف گرانقدر تفسیر نمونه و جناب آقای علیرضا کمالی گردآورنده این اثر، امیدوار است از دیدگاه‌های صاحب‌نظران، استادان و دانشجویان ارجمند درباره این مجموعه بهره‌مند گردد.

نهاد نمایندگی مقام معظم رهبری در دانشگاه‌ها

مرکز برنامه‌ریزی و تدوین متون درسی

گروه آشنایی با منابع اسلامی

www.ketab.ir

فهرست مطالب

پیشگفتار گردآورنده ۱۵

مقدمه

۱۷-۲۳

تفسیر ۱۹

محکم و متشابه ۲۱

چرا بخشی از آیات قرآن متشابه‌اند؟ ۲۳

بخش اول: اوصاف و ویژگی‌های قرآن

۲۵-۲۶

عظمت قرآن در کتب پیشین ۲۷

کتاب مبین ۲۹

نور مبین ۳۰

بینش و بصیرت ۳۰

شفا و رحمت ۳۳

نکته‌ها ۳۳

۱. مفهوم کلمه «من» در «من القرآن» ۳۳

۲. فرق میان شفا و رحمت ۳۳

۳. چرا ظالمان نتیجه عکس می‌گیرند؟ ۳۳

۴. داروی مؤثر برای همه دردهای اجتماعی و اخلاقی ۳۳

هدایت به مستقیم‌ترین راه ۳۶

معجزه جاوید ۳۸

نکته‌ها ۳۹

۱. قرآن معجزه جاودانی پیامبر اکرم ﷺ ۳۹

۴۰	۲. جاودانگی و جهانی بودن قرآن
۴۰	۳. روحانی بودن قرآن
۴۱	۴. دعوت به مبارزه‌طلبی
۴۱	۵. دیدگاه دیگران درباره قرآن
۴۲	همانندناپذیری
۴۴	حفظ قرآن از تحریف
۴۵	سند زنده‌ای بر اعجاز قرآن

بخش دوم: دعا و نیایش

۶۰-۳۷

۴۹	دعا وسیله ارتباط با خدا
۵۰	نکته‌ها
۵۰	۱. فلسفه دعا و نیایش
۵۲	۲. مفهوم واقعی دعا
۵۳	شرایط اجابت دعا
۵۵	دعای مضطر
۵۶	نکته: مضطر کیست؟
۵۶	کیفیت دعا
۶۰	کمیت دعا

بخش سوم: نماز و تفسیر قرآن

۱۱۴-۶۱

۶۳	گفتار اول: نماز
۶۳	اهمیت فریضه نماز
۶۵	فلسفه و اسرار نماز
۶۵	۱. بازدارندگی از زشتی‌ها و بدی‌ها
۶۶	۲. یاد خدا
۶۶	۳. خشوع و رستگاری
۶۸	نکته: راه به‌دست آوردن حضور قلب در نماز

۶۹	۴. کنترل نیروهای درونی.....
۷۱	۵. نجات از دوزخ.....
۷۲	اوقات نمازهای پنج‌گانه.....
۷۲	نکته‌ها.....
۷۲	۱. مشاهده کنندگان نماز صبح چه کسانی‌اند؟.....
۷۳	۲. چرا نماز باید در اوقات معین انجام شود؟.....
۷۳	نماز شب.....
۷۴	نکته‌ها.....
۷۴	۱. نماز شب، عبادتی بزرگ.....
۷۴	۲. فضیلت نماز شب در روایات.....
۷۵	بزرگ‌ترین اجتماع عبادی - سیاسی.....
۷۸	نکته‌ها.....
۷۸	۱. اهمیت نماز جمعه.....
۷۹	۲. فلسفه نماز جمعه.....
۸۱	گفتار دوم: تفسیر سوره حمد.....
۸۱	ویژگی‌های سوره.....
۸۱	۱. آهنگ سوره حمد.....
۸۱	۲. سوره حمد، اساس قرآن.....
۸۲	۳. سوره حمد، افتخار پیامبر ﷺ.....
۸۳	۴. تأکید بر تلاوت این سوره.....
۸۳	محتوای سوره.....
۸۴	بهترین سرآغاز.....
۸۶	نکته‌ها.....
۸۶	۱. آیا بسم الله جزء سوره است؟.....
۸۶	۲. الله جامع‌ترین نام خداوند.....
۸۷	۳. رحمت عام و خاص خدا.....
۸۹	۴. چرا صفات دیگر خدا در «بسم الله» نیامده است؟.....
۹۰	سیاس و ستایش الهی.....

- نکته: پرورش الهی، راه خداشناسی ۹۱
- رحمت گسترده الهی ۹۲
- ایمان به رستاخیز دومین پایگاه ۹۳
- انسان در پیشگاه خدا ۹۵
- نکته‌ها ۹۶
- بیموتن راه مستقیم ۹۶
- نکته: صراط مستقیم چیست؟ ۹۸
- دو خط انحرافی ۹۸
- نکته‌ها ۹۹
۱. «الذین انعمت علیهم» کیان‌اند؟ ۹۹
۲. «مغضوب علیهم» و «ضالین» کیان‌اند؟ ۹۹
- گفتار سوم: تفسیر سوره توحید ۱۰۱
- محتوای سوره ۱۰۱
- فضیلت تلاوت سوره ۱۰۱
- یکتای یگانه ۱۰۲
- یکتای بی‌نیاز ۱۰۳
- یکتای بی‌همتا ۱۰۶
- گفتار چهارم: تفسیر سوره قدر ۱۰۷
- محتوای سوره ۱۰۷
- فضیلت تلاوت سوره ۱۰۷
- شب نزول قرآن ۱۰۸
- شبی برتر از هزار ماه ۱۰۹
- شب نزول فرشتگان و روح ۱۰۹
- شب سلامت و رحمت ۱۱۰
- نکته‌ها ۱۱۱
۱. چرا این شب را قدر نامیده‌اند؟ ۱۱۱
۲. شب قدر کدام شب است؟ ۱۱۲
۳. چرا شب قدر مخفی است؟ ۱۱۳

۴. آیا شب قدر در امت‌های پیشین نیز بوده است؟ ۱۱۳
۵. چگونه شب قدر برتر از هزار ماه است؟ ۱۱۳
۶. آیا شب قدر در مناطق مختلف یکی است؟ ۱۱۴

بخش چهارم: روابط اجتماعی

۱۱۵-۱۳۶

۱۱۷. رعایت حقوق اسلامی ۱۱۷
۱. پرستش خدا و شریک قرار ندادن برای او ۱۱۷
۲. احسان به والدین ۱۱۸
۳. نیکی به خویشاوندان ۱۱۸
۴. نیکی به یتیمان ۱۱۸
۵. دستگیری از مستمندان ۱۱۹
۶. رعایت حقوق همسایگان نزدیک ۱۱۹
۷. رعایت حقوق همسایگان دور ۱۱۹
۸. حسن معاشرت با دوستان و دیگران ۱۲۱
۹. حمایت از در راه ماندگان ۱۲۱
۱۰. نیکی به بردگان ۱۲۱
- جامع‌ترین برنامه اجتماعی ۱۲۲
- برقراری پیوندهای خویشاوندی ۱۲۵
- نکته: اهمیت صلّه رحم در اسلام ۱۲۷
- مشارکت‌ورزی ۱۲۹
- خیرخواهی ۱۳۱
- عدالت‌ورزی ۱۳۳
- نکته: عدالت رکن مهم اسلام ۱۳۴

بخش پنجم: ازدواج

۱۳۷-۱۶۸

۱۳۹. اهمیت ازدواج ۱۳۹
- قرآن و مسئله رهبانیت ۱۴۱

- نکته‌ها ۱۴۲
۱. اسلام و رهبانیت ۱۴۲
۲. مفاسد اخلاقی و اجتماعی ناشی از رهبانیت ۱۴۳
- هدف ازدواج ۱۴۵
- نکته: تفاوت میان «مودت» و «رحمت» ۱۴۶
- ترغیب به ازدواج آسان ۱۴۶
- حفظ عفت و پاکدامنی در سایه ازدواج ۱۴۸
- خودفروشی، عامل انحطاط و سقوط ۱۴۹
- هم‌سنخ بودن زن و شوهر ۱۵۱
- نکته‌ها ۱۵۱
۱. «خیثات» و «خبیثون» کیان‌اند؟ ۱۵۱
۲. آیا این یک حکم تکوینی است یا تشریحی؟ ۱۵۳
۳. پاسخ به یک سؤال ۱۵۳
- مهر، هدیه‌ای الهی ۱۵۴
- نکته: مهر، پشتوانه‌ای اجتماعی برای زن ۱۵۵
- ویژگی‌های بایسته همسران ۱۵۶
- حُسن معاشرت ۱۵۹
- فرزند هدیه‌ای الهی ۱۶۱
- محکمه صلح خانوادگی ۱۶۲
- نکته‌ها ۱۶۴
۱. طلاق، منفورترین حلال‌ها ۱۶۴
۲. انگیزه طلاق ۱۶۶

بخش ششم: روابط اقتصادی

۱۶۹-۱۹۸

- انفاق ۱۷۱
- نکته: چرا از انفاق تعبیر به قرض شده است؟ ۱۷۳
- زکات، عامل پاکی فرد و جامعه ۱۷۳
- نکته: نقش زکات در اسلام ۱۷۶

۱۷۷	..... خمس دستور مهم اسلامی.
۱۷۸	..... نکته‌ها
۱۷۸	..... ۱. منظور از ذی‌القربی چیست؟
۱۷۸	..... ۲. منظور از یتیمان، مسکینان و واماندگان چیست؟
۱۷۹	..... ۳. آیا غنایم منحصر به غنایم جنگی است؟
۱۸۰	..... ۴. آیا اختصاص نیمی از خمس به بنی‌هاشم تبعیض نیست؟
۱۸۲	..... ۵. منظور از سهم خدا چیست؟
۱۸۲	..... اعتدال و میانه‌روی
۱۸۶	..... نکته‌ها
۱۸۶	..... ۱. بلای اسراف و تبذیر
۱۸۷	..... ۲. تفاوت اسراف و تبذیر
۱۸۸	..... ۳. آیا میانه‌روی در انفاق، با ایثار تضاد دارد؟
۱۸۸	..... رباخواری، نقطه مقابل انفاق
۱۹۴	..... پرهیز از رشوه‌خواری
۱۹۷	..... نکته: رشوه‌خواری بلای بزرگ جامعه‌ها

بخش هفتم: جهان‌های دیگر

۱۹۹-۲۴۳

۲۰۱	..... گفتار اول: عالم ملکوت، جن، فرشتگان و جنین
۲۰۱	..... عالم ملکوت
۲۰۲	..... عالم جن
۲۰۵	..... عالم فرشتگان
۲۰۸	..... نکته: ملائکه در قرآن
۲۱۱	..... عالم جنین
۲۱۲	..... مراحل تکامل جنین
۲۱۴	..... نکته: آخرین مرحله تکامل انسان در رحم
۲۱۵	..... گفتار دوم: عالم مرگ وبرزخ
۲۱۵	..... گرفتن روح به‌هنگام مرگ و خواب

- عالم مرگ (اقسام اجل) ۲۱۶
- نکته: عوامل معنوی زیادی و کوتاهی عمر ۲۱۸
- مرگ، واقعیتی اجتناب‌ناپذیر ۲۱۸
- قبض روح کنندگان ۲۲۰
- نکته‌ها ۲۲۱
۱. استقلال روح و اصالت آن ۲۲۱
۲. فرشته مرگ (ملك الموت) ۲۲۲
- عالم برزخ ۲۲۲
- نکته ۲۲۴
- ارتباط با عالم برزخ ۲۲۴
- نکته: آیا مردگان حقیقتی را درک می‌کنند؟ ۲۲۵
- شاهدانی بر عالم برزخ ۲۲۷
- گفتار سوم: عالم قیامت ۲۲۹
- نشانه‌های قیامت ۲۳۰
- نکته‌ها ۲۳۱
۱. قیام پیامبر ﷺ نشانه‌ای از نزدیکی قیامت. ۲۳۱
۲. أشراف الساعة چیست؟ ۲۳۲
- زمان برپایی قیامت ۲۳۴
- صحنه هول‌انگیز قیامت ۲۳۵
- نکته: مراحل رستاخیز ۲۳۹
- قطع پیوندها. ۲۳۹
- ثبت و ضبط اعمال ۲۴۱
- نکته‌ها ۲۴۲
۱. انواع کتاب‌های ثبت اعمال ۲۴۲
۲. همه چیز ثبت می‌شود. ۲۴۳

پیشگفتار گردآورنده

از جمله اقدامات ارزشمند و قابل تقدیر شورای عالی انقلاب فرهنگی و کمیته برنامه‌ریزی دروس معارف اسلامی وزارت علوم، تحقیقات و فناوری بازنگاری در سرفصل‌های دروس معارف اسلامی است که از جمله برکات آن جای دادن درس تفسیر موضوعی قرآن کریم به ارزش دو واحد در برنامه‌ریزی جدید است.

تفسیر نمونه از جمله تفاسیر ارزشمندی است که به همت جمعی از اندیشمندان، زیر نظر استاد محقق حضرت آیت‌الله مکارم شیرازی پس از ۱۵ سال به‌بار نشست و از سوی علاقمندان به معارف قرآنی در داخل و خارج از کشور مورد استقبال قرار گرفته است. این تفسیر به زبان‌های مختلف ترجمه شده است و برخی مجلدات آن تا کنون بیش از ۴۶ بار به چاپ رسیده است. کتاب حاضر براساس سرفصل درس تفسیر موضوعی قرآن کریم، در قالب هفت بخش نوشته شده است. نکاتی چند درباره این اثر شایان ذکر است:

۱. بر خوانندگان محترم پوشیده نیست که نگارش تفسیر موضوعی درباره هریک از موضوعات قرآنی، خود کتابی مفصل در پی دارد و تفاسیر موضوعی؛ پیام قرآن نوشته استاد ناصر مکارم شیرازی، منشور جاوید اثر استاد جعفر سبحانی و تفسیر موضوعی قرآن کریم نوشته استاد عبدالله جوادی آملی، گویای این حقیقت است. اما در این مجموعه با رعایت دو واحد درسی تلاش شده است به ارائه و تفسیر مهم‌ترین آیات مربوط به هر بحث بسنده شود.
۲. در این اثر سطح و نیاز علمی دانشجویان از نظر دور نمانده است. از این‌رو، از بیان نکات فنی و نظرهای مختلف تفسیری خودداری شده است، مگر اقوالی که به نظر مؤلف تفسیر نمونه در تفسیر آیات مورد بحث، قابل جمع باشد.
۳. تمام مطالب این اثر براساس تفسیر نمونه است و از آنجاکه مجلدات آخرین دوره

تفسیر نمونه چاپ‌های مختلف - از چاپ سی‌ودوم تا چهل‌وهفتم - دارد و آخرین دوره آن نیز دارای ویرایش جدید همراه با اضافات فهرست موضوعی در پایان هر جلد است، شماره صفحات در چاپ‌های مختلف با یکدیگر تفاوت دارد. از این‌رو از مستند کردن مطالب این اثر به تفسیر نمونه خودداری شده است، جز در مواردی که یافتن مطلب در تفسیر نمونه دشوار باشد. خوانندگان محترم برای رجوع به تفسیر نمونه می‌توانند با در نظر گرفتن نام سوره و شماره آیه، به آن تفسیر با هر نوع چاپ مراجعه نمایند.

۴. ساختار تفسیر آیات نیز براساس تفسیر نمونه تنظیم یافته است. در تفسیر آیات ابتدا هر آیه به جمله‌هایی کوتاه تقسیم و سپس تفسیر شده است. در پایان برخی آیات نیز به تناسب نکات آن بیان گردیده است.

در پایان از استاد محقق و مفسر فرزانه حضرت آیت‌الله ناصر مکارم شیرازی و همچنین تمامی عزیزانی که در به ثمر رسیدن این اثر از هیچ کوششی دریغ نورزیده‌اند به‌ویژه استادان بزرگوار حجج اسلام: دکتر ابراهیم کلانتری، دکتر محمدعلی رضایی اصفهانی، دکتر علی نصیری و نیز کارشناسان گروه تفسیر دفتر حضرت آیت‌الله مکارم شیرازی که متن را با دقت مطالعه نموده و کاستی‌های آن را یادآور شدند، صمیمانه تشکر می‌کنم.

گردآورنده با تمام تلاشی که نموده است کار خود را خالی از نقص نمی‌داند، از این‌رو امیدوار است از نظرات ارزشمند استادان، صاحب‌نظران و دانشجویان گرامی بهره‌مند گردد.

و آخر دعوانا ان الحمد لله رب العالمین

علیرضا کمالی

پاییز ۱۳۸۵

تفسیر

«تفسیر» در لغت به معنای برگرفتن نقاب از چهره است. اما مگر قرآن که «نور» و «کلام مبین» است، نقابی بر چهره دارد که از آن برگیریم؟ نه، نقابی بر چهره قرآن نیست، این ما هستیم که باید نقاب از چهره جان برگیریم و پرده از دیده عقل و هوش خود کنار زنیم تا مفاهیم قرآن را دریابیم و روح آن را درک کنیم.

از سوی دیگر، قرآن یک چهره عمومی دارد که برای همه گشاده است، و نور مبین است و رمز هدایت خلق و چهره، بلکه چهره‌های دیگری نیز دارد که آن را تنها به اندیشمندانی که تشنه حق و پوینده راه‌اند، نشان می‌دهد، و به هر یک به اندازه پیمان‌ه وجود و کوشش آمیخته با اخلاصشان، سهمی می‌بخشد.

این چهره‌ها که در زبان احادیث «بطون» قرآن نامیده شده، بر همه کس تجلی نمی‌یابد، و یا به تعبیر صحیح‌تر، همه چشم‌ها قدرت دید آن را ندارند، تفسیر، به چشم‌ها قدرت می‌بخشد و حجاب‌ها را کنار می‌زند و به ما شایستگی دید آنها را تا حد امکان می‌دهد.

قرآن چهره‌هایی نیز دارد که گذشت زمان و پرورش نبوغ و استعدادها از آن پرده برمی‌دارد؛ چنانکه ابن عباس، شاگرد هوشمند مکتب علی علیه السلام می‌گوید: «القرآن یفسره الزمان».

از همه اینها گذشته، قرآن به مضمون کلام معروف «القرآن یفسر بعضه بعضاً» خودش خود را تفسیر می‌کند و آیاتش پرده از چهره یکدیگر برمی‌گیرند و این هرگز با نور و کلام مبین بودنش منافات ندارد که قرآن «یک واحد به هم پیوسته» و «مجموعه‌ای از هم ناگسسته» است، و مجموعاً نور و کلام مبین.

تفسیر قرآن به معنای واقعی از زمان پیامبر صلی الله علیه و آله و به هنگام نزول نخستین آیات بر قلب پاکش آغاز گشت، اما به صورت یک «علم مدون» از زمان علی علیه السلام شروع شد و بزرگان این علم سلسله

سندهای خود را به او - که باب مدینه علم پیامبر ﷺ بود - می‌رسانند.

تاکنون تفاسیر متنوع ادبی، فلسفی، اخلاقی، روایی، تاریخی و علمی به نگارش در آمده، و هریک قرآن را از دریچه‌ای خاص کاویده‌اند. از این باغ پرگل یکی به مناظر دل‌انگیز و شاعرانه پرداخته، دیگری مانند معلم علوم طبیعی به ساختمان برگ‌ها و گلبرگ‌ها و ریشه‌ها، سومی به مواد غذایی قابل استفاده از آن، چهارمی به خواص دارویی، پنجمی به اسرار آفرینش این همه شکوفه و گل‌های رنگارنگ، ششمی نیز در این اندیشه است که از کدامین گل می‌توان عطری بهتر تهیه کرد و هفتمی همچون زنبور عسل تنها در فکر مکیدن شهد گل و فراهم ساختن «انگبین» است. خلاصه اینکه پیوندگان راه تفسیر هر کدام با آیینی مخصوصی که به دست داشته‌اند، جلوه‌ای از آن همه زیبایی و اسرار قرآن را باز تابانده‌اند.

اما روشن است که اینها همه در عین حال که تفسیر قرآن‌اند، تفسیر قرآن نیستند، که هریک پرده از چهره‌ای از قرآن برمی‌دارد نه از همه چهره‌ها، و اگر همه را نیز یک‌جا جمع کنیم باز پرده برداری از چهره‌هایی از قرآن است نه از همه چهره‌هایش؛ زیرا که قرآن کلام حق است و تراوشی از علم بی‌انتهای او، و کلامش رنگ علم او، و علمش رنگ ذات او دارد و همه نامتناهی‌اند.

بنابراین نباید انتظار داشت انسان‌ها همه چهره‌های قرآن را ببینند که نمی‌توان دریایی را در کوزه‌ای جای داد! ولی این را نمی‌توان و نباید انکار کرد که هر قدر ظرف اندیشه ما بزرگ‌تر باشد، مقدار بیشتری از این اقیانوس بیکران را در خود جای خواهد داد. به همین روی بر همه دانشمندان فرض است که در هیچ عصر و زمانی از پای ننشینند و برای کشف حقایق بیشتری از قرآن مجید به تلاش و کوشش پی‌گیر و مخلصانه ادامه دهند. از سخنان پیشینیان - که درود خدا بر روان پاکشان باد - بهره گیرند، اما به آنها قناعت نکنند که پیامبر اکرم ﷺ فرمود: «لَا تُخْصِي عَجَائِبَهُ وَلَا تُبَيِّنُ عَرَائِبَهُ»^۱ شگفتی‌های قرآن هرگز تمام نمی‌شود و نوآوری‌های آن به کهنگی نمی‌گراید.

خطرناک‌ترین روش در تفسیر قرآن این است که به‌جای شاگردی در مکتب قرآن، ژست معلمی را در برابر این کتاب بزرگ آسمانی به خود بگیریم؛ یعنی به‌جای استفاده از قرآن بکوشیم افکار خود را بر قرآن تحمیل کنیم و پیش‌داوری‌هایی که مولود محیط، تخصص علمی، مذهب خاص و سلیقه شخصی ماست، به نام قرآن و به شکل قرآن عرضه کنیم و درحقیقت قرآن برای

ما امام و پیشوا نباشد، بلکه وسیله‌ای برای به کرسی نشاندن گفته‌ها و موجه جلوه دادن افکار و سلیقه‌های شخصی ما باشد.

این طرز تفسیر قرآن یا صحیح‌تر تفسیر افکار خود به قرآن گرچه در میان جمعی رواج یافته اما هر چه هست خطرناک است، و فاجعه، نتیجه آن به‌جای هدایت یافتن به راه حق، پرت شدن در بیراهه‌ها و راسخ‌تر شدن در اشتباهات است؛ چرا که این گونه بهره‌برداری از قرآن تفسیر نیست، تخمیل است؛ به داوری طلبیدن نیست، داوری کردن است؛ هدایت نیست، ضلالت است و سرانجام دگرگون ساختن همه چیز و «تفسیر به رأی» است.

محکم و متشابه

قرآن کریم در سوره آل عمران به آیات محکم و متشابه اشاره می‌کند و می‌فرماید:

هُوَ الَّذِي أَنْزَلَ عَلَيْكَ الْكِتَابَ مِنْهُ آيَاتٌ مُحْكَمَاتٌ هُنَّ أُمُّ الْكِتَابِ وَأُخَرُ مُتَشَابِهَاتٌ.^۱

واژه «محکم» در اصل از «احکام» به‌معنای ممنوع ساختن گرفته شده و به همین دلیل به موجودات پایدار و استوار، محکم می‌گویند؛ زیرا عوامل انحرافی را می‌زدایند و همچنین سخنان روشن و قاطع را که هرگونه احتمال خلاف را از خود دور می‌سازند محکم نامیده‌اند.^۲

بنابراین مراد از «محکمات» آیاتی است که مفهوم آن به قدری روشن است که جای گفتگو و بحث در آن نیست؛ آیاتی همچون «قُلْ هُوَ اللَّهُ أَحَدٌ»^۳ بگو او است خدای یگانه، «لَيْسَ كَمِثْلِهِ شَيْءٌ»^۴ هیچ چیز همانند او نیست، «إِلَّهُ خَالِقُ كُلِّ شَيْءٍ»^۵ خداوند آفریننده و آفریدگار همه چیز است، «لِلذَّكَرِ مِثْلُ حَظِّ الْأُنثَيَيْنِ»^۶ سهم ارث پسر معادل سهم دو دختر است، و هزاران آیه مانند آنها درباره عقاید، احکام، مواضع و تاریخ، همه از محکمات می‌باشند. این آیات (محکمات) در قرآن «أم‌الکتاب» نامیده شده؛ بدین معنا که اصل، مرجع، مفسر و توضیح‌دهنده آیات دیگر است.

۱. آل عمران (۳): ۷.

۲. راغب اصفهانی می‌گوید: حکم (و حکمة) در اصل به‌معنای منع است و دانش را از این‌رو حکمت می‌گویند که انسان را از بدی‌ها بازمی‌دارد. (مفردات الفاظ القرآن، ص ۲۴۸)

۳. توحید (۱۱۲): ۱.

۴. شوری (۴۲): ۱۱.

۵. زمر (۳۹): ۶۲.

۶. نساء (۴): ۱۱.

واژه «متشابه» در اصل به معنای چیزی است که قسمت‌های مختلف آن شبیه یکدیگر باشد، از این رو به جمله‌ها و کلماتی که معنای آنها پیچیده است و گاه احتمالات مختلف درباره آن داده می‌شود، «متشابه» می‌گویند. بنابراین متشابهات قرآن آیتی است که معانی آن در بدو نظر پیچیده است و در آغاز، احتمالات متعددی در آن می‌رود، اگرچه با توجه به آیات محکم، تفسیر آنها روشن است. برای نمونه، قسمتی از آیات مربوط به صفات خدا و چگونگی معاد را می‌توان ذکر کرد، مانند «يَدُ اللَّهِ فَوْقَ أَيْدِيهِمْ»^۱ دست خدا بالای دست‌های آنها است. «که درباره قدرت خداوند می‌باشد.» وَ اللَّهُ سَمِيعٌ عَلِيمٌ^۲ خداوند شنوا و دانا است. «که اشاره به علم خدا است و مانند «وَنَضَعُ الْمَوَازِينَ الْقِسْطَ لِيَوْمِ الْقِيَامَةِ»^۳ ترازوهای عدالت را در روز رستاخیز قرار می‌دهیم.» که درباره وسیله سنجش اعمال سخن می‌گوید.

بدیهی است نه خداوند دست (به معنای عضو مخصوص) دارد و نه گوش (به همین معنا) و نه ترازوی سنجش اعمال، شبیه ترازوهای ماست، بلکه اینها به مفاهیم کلی قدرت، علم و وسیله سنجش اشارت دارد.

از آنچه درباره محکم و متشابه گفتیم، آشکار شد که انسان واقع‌بین و حقیقت‌جو برای فهم کلمات پروردگار راهی جز این ندارد که همه آیات را کنار هم چیند و از آنها حقیقت را دریابد و اگر در ظواهر پارهای از آیات، در ابتدای نظر، ابهام و پیچیدگی بیاید، با توجه به آیات دیگر، آن ابهام و پیچیدگی را برطرف سازد و به کنه آن برسد.

درحقیقت «آیات محکم» از یک نظر همچون شاهراه‌های بزرگ، و «آیات متشابه» همانند جاده‌های فرعی‌اند، روشن است اگر انسان در جاده‌های فرعی، سرگردان شود، می‌کوشد خود را به نخستین شاهراه برساند و از آنجا مسیر خود را اصلاح کرده، راه را بیابد.

تعبیر از محکّمات به «أُمُّ الْكِتَابِ» نیز مؤید همین ادعاست؛ زیرا واژه «ام» در لغت به معنای اصل و اساس هر چیزی است و اگر «مادر» را «ام» می‌گویند، از این روست که ریشه خانواده و پناهگاه فرزندان در حوادث و مشکلات است و به این ترتیب، محکّمات، اساس و ریشه و مادر آیات دیگر محسوب می‌گردد.

۱. فتح (۴۸): ۱۰.

۲. بقره (۲): ۲۲۴.

۳. انبیاء (۲۱): ۴۷.

چرا بخشی از آیات قرآن متشابه‌اند؟

با اینکه قرآن نور و روشنایی و سخن حق و آشکار است و برای هدایت عموم مردم آمده، چرا آیات متشابه دارد؟ از سویی دیگر، چرا محتوای برخی آیات پیچیده است که موجب سوءاستفاده فتنه‌انگیزها شود؟ این موضوع بسیار با اهمیتی است که شایان دقت است، به‌طور کلی ممکن است جهات ذیل، فلسفه وجود آیات متشابه در قرآن باشد:

(۱) الفاظ و عباراتی که در گفتگوهای آدمی به‌کار می‌رود، تنها برای نیازمندی‌های روزمره به وجود آمده است. از این‌رو به مجرد آنکه از زندگی محدود مادی خارج شویم و مثلاً درباره آفریدگار - که نامحدود از هر جهت است - سخنی به‌میان آید، به‌روشنی می‌بینیم که الفاظ ما قالب آن معانی نیست، از همین‌رو به ناچار باید کلماتی را به‌کار ببریم که از جهات مختلفی نارساست، همین نارسایی‌های کلمات سرچشمه بسیاری از متشابهات قرآن است. آیات «يَدُ اللَّهِ فَوْقَ أَيْدِيهِمْ»^۱ «الزُّمَرُ عَلَى الْغُرِّ اشْتَرَى»^۲ و یا «إِنِّي رَبُّهَا نَاطِرَةٌ»^۳ از این نمونه است و تعبیراتی چون «سمیع و بصیر» نیز همه از این قبیل است که با مراجعه به آیات محکم، تفسیر آنها روشن می‌شود.

(۲) بسیاری از حقایق، مربوط به جهان دیگر، یا جهان ماورای طبیعت است که از افق فکر ما دور است و ما به حکم محدود بودن در زندان زمان و مکان، قادر به درک عمق آنها نیستیم. این نارسایی افکار ما و بلند بودن افق آن معانی، سبب دیگری برای تشابه قسمتی از آیات است؛ مانند پاره‌ای از آیات مربوط به قیامت و امثال آن. و این نظیر آن است که کسی بخواهد برای کودکی که در عالم جنین زندگی می‌کند، مسائل این جهان را تشریح کند، اگر سخنی نگوید، کوتاهی کرده و اگر هم بگوید، ناچار است مطالب را سربسته ادا کند؛ زیرا شنونده در آن شرایط، توانایی و استعداد بیشتر از این را ندارد.

(۳) یکی دیگر از اسرار وجود متشابه در قرآن، به‌کار انداختن افکار و اندیشه‌ها و به وجود آوردن جنبش و نهضت فکری در مردم است و این درست به مسائل فکری پیچیده‌ای می‌ماند که برای تقویت افکار اندیشمندان طرح می‌شود تا بیشتر به تفکر و اندیشه و دقت و بررسی در

۱. فتح (۴۸): ۱۰.

۲. طه (۲۰): ۵.

۳. قیامت (۷۵): ۲۳.

مسائل بپردازند.

۴) نکته دیگری که اخبار اهل بیت علیهم السلام نیز آن را تأیید می‌کند، این است که وجود این‌گونه آیات در قرآن، نیاز شدید مردم را به پیشوایان الهی و پیامبر صلی الله علیه و آله و اوصیای او روشن می‌سازد و سبب می‌شود مردم به حکم نیاز علمی به سراغ آنها روند و رهبری آنها را عملاً به رسمیت شناسند و از علوم دیگر و راهشمایی‌های مختلف آنان نیز بهره‌برند؛ و این درست به آن می‌ماند که در پاره‌ای از کتب درسی، شرح بعضی از مسائل بر عهده معلم و استاد گذارده می‌شود تا شاگردان رابطه خود را با استاد قطع نکنند و بر اثر این نیاز، در همه چیز از افکار او الهام گیرند. در واقع قرآن مصداق وصیت معروف پیامبر صلی الله علیه و آله است که فرمود:

إِنِّي تَارِكٌ فِيكُمْ الثَّقَلَيْنِ كِتَابَ اللَّهِ وَ أَهْلَ بَيْتِي وَ إِنَّهُمَا لَنْ يَنْفَرَا حَتَّى يَرِدَا عَلَيَّ الْحَوْضِ^۱.

دو چیز گرانبایه را در میان شما به یادگار می‌گذارم: کتاب خدا و خاندانم، و این دو هرگز از هم جدا نمی‌شوند تا در قیامت در کنار کوه به من رسند.